

K fonologické signalizaci českých emotivních výrazů

JOSEF VACHEK

Průzkum jazykových funkcí, na němž se u nás významně podílel i K. Horálek, dokázal vrhnout zajímavé světlo také na některé problémy fonologie a stylistiky. Je dobře známo, že čeští jazykovědci už od třicátých let našeho století ukazovali, že české výrazy emotivně zabarvené (a v tom i slova zvukomalebná) bývají charakterizovány fonémovými kombinacemi, jež se v domácích slovech povahy intelektuální zpravidla nevyskytují. Stačí si tu připomenout práce V. Mathesia, Igora Němce, Jaroslava Zimy, nehledě k obecněji zaměřeným pracím J. M. Kořínka a Václava Machka a k bohatému etymologickému materiálu, na němž v řadě příspěvků sebral Josef Janko a který i pro synchronní analýzu má velkou závažnost.¹

K základní tezi Mathesiově, poukazující na emotivní funkci českých spojení „palatální souhláska — velární samohláska“ (a v menší míře i spojení „velární souhláska — palatální samohláska“) jsme připojili několik poznámek z hlediska fonologické a stylistiky, jimiž byly Mathesiovy poznatky ještě více zvýrazněny.² V přítomném příspěvku chceme, byť zcela stručně, poukázat na jiný zajímavý fonologický aspekt emotivní funkce v češtině. Je to sice signál obecně známý, ale pokud je nám známo, nebyla mu zatím věnována soustavnější pozornost ze zorného úhlu stylisticko-fonologického. Jsou to počáteční fonémové skupiny typu /šp/, /št/, /šk/, vyskytující se v „nižším“ stylu češtiny,³ především ve slovech přejatých (hlavně řeckolatinského původu); ve vyšším slohu, emotivně nezabarveném, odpovídají těmto skupinám zpravidla fonémové skupiny /sp/, /st/, /sk/. Běží o výrazy j. *specialista, studovat, skica* atp. (proti „vyšším“ podobám těchto slov *specialista, studovat, skica* atd.). Historik češtiny ovšem ví, že se tyto skupiny s počátečním /š/ do jazyka dostaly vlivem německé mluvy (v níž počáteční řeckolatinské i jiné /s/ takových fonémových skupin přešlo v počáteční /š/-), a že se právě v nižším českém stylu tato podoba našich skupin udržela dodnes. Je také nesporné, že počáteční /s/- takových skupin ve vyšším, emotivně nezabarveném stylu bylo restituováno podle prototypů těchto slov v původní mluvě jazyce (latině, popř. zde v italštině), při čemž přirozeně závažnou úlohu hrála i potřeba odlišit domácí podobu takových výrazů od jejich podoby připomínající původní s nimi korespondující výrazy německé.⁴

¹ V. Mathesius, *O výrazové platnosti některých českých skupin hláskových*, NŘ 15, 1931, 38—40 (přetištěno v Mathesiově souboru *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 87—90). — I. Němec, *Emotivně zabarvené výrazy s hláskovou skupinou ajs/ajz*, NŘ 43, 1960, 18—26. — J. Zima, *Expresivní slova v současné češtině*, Praha 1961, zvl. s. 12—14. — J. M. Kořinec, *Studie z oblasti onomastiky*, Praha 1934. — V. Machek, *Studie o tvoření výrazů expresivních*, Praha 1930. — J. Janko, *Poznámky a příspěvky k českému slovníku etymologickému*, ČMF 17, 1931, 196—202; tamže 1932, 138—146 a 266—280; tamže 19, 1933, 129—139 a 274—283. Nejnověji se této problematice dotýká sám Horálek v stati *Teorie znaku a filozofie jazyka*, SaS 38, 1977, 179—184.

² J. Vachek, *Poznámky k fonologii českého lexika*, LF 67, 1940, 396—402.

³ Tímto termínem rozumíme pro potřebu této stati obecnou češtinu s častým sklonem k určité vulgárnosti, jejíž promluvy jsou zhusta silně emotivně zabarveny. Naopak „vyšším“ stylem rozumíme češtinu spisovnou (i s její hovorovou variantou, pojatou ve smyslu naší jazykové tradice).

⁴ Šlo tu tedy v podstatě o projev téže puristické tendence, která v oblasti lexika nahrazovala výrazy německého původu j. *havzmistr, lajntuch, trégr* atp. domácími výrazy j. *domovník, jazyk radlo, nosič* atd. — Někdy ovšem výraz s počátečním /š/- pronikl i do vyšší slohové oblasti (např. *škola*), pevně, že tomuto purizujícímu procesu nepodleh (v. slovo *škola* a jeho odvozeniny). Naopak někdy výraz s počátečním /s/- pronikl natrvalo i do nižšího stylu (j. např. *stát* a jeho odvozeniny).

Toto sociolingvistické vysvětlení, ač jistě v podstatě správné, vystihuje jen jednu stránku věci. Je třeba se ptát, proč to byla právě fonémová spojení typu /š/ + kons., která se pocítovala jako ne dost vhodná pro vyšší jazykový styl. Domníváme se, že odpověď na tuto otázku dává fonologickostylistická situace v češtině. Šlo o to, že velké množství výrazů s počáteční skupinou /š/ + kons. nepatřilo k běžné intelektuální zásobě vyššího českého stylu: velká část jich měla významové zabarvení silně emotivní, někdy zabíhající až do vulgárnosti.

Správnost tohoto tvrzení prokáže i zběžná prohlídka slov s počátečním *šk-*, *šp-*, *št/šť-* registrovaných v Slovníku spisovného jazyka českého (Praha 1960—1971). Počítáme-li jen výrazy základní, nikoli odvozené, a nepřihlížíme-li k vysoce odborným termínům německého původu, i pak zjišťujeme, že tu na slova nižšího stylu, emotivně zabarveného, připadá celkem 93 slov proti 73 slovům neemotivním, povahy intelektuální.⁵ U výrazů s počátečním *šk-* byl zjištěn poměr 23 : 22, u počátečního *šp-* 25 : 18 a konečně u *št/šť-* poměr 45 : 33. Při tom u výrazů povahy intelektuální jde nezdídka o slova ve vysoké míře terminologizovaná (j. *škola*, *škeble*, *škopek*, *škraboška*, *škvor* — *špejchar*, *šperhák*, *špenát*, *špaček* — *šterk*, *štír*, *štolba*, *štovík* atp.), jež se — podobně jako jména vlastní — často vymykají ze zákonitostí platných ve fonologické kombinatorice jazyka. Kdybychom proto taková slova ponechali stranou, převaha emotivních výrazů v uvedených třech skupinách by vystoupila ještě výrazněji. Zdá se tedy vskutku nepochybné, že počáteční skupiny typů *šp-*, *šk-*, *št/šť-* jsou nadány poměrně vysokou měrou schopnosti signalizovat svůj výraz jako příslušný k nižšímu slohu, nadanému silným emotivním zabarvením.

K fonémovým skupinám zde probíraným bychom mohli přiřadit i počáteční /šm/-, ale meze této stati nedovolují šířit se o něm podrobněji. Přesto bychom tu chtěli upozornit alespoň na známou dvojici slov *smýkat* - *šmejkat*, jejíž první člen patří stylu vyššímu, z hlediska vyjadřování emotivnosti bezpříznakovému, druhý pak, silně emotivní, je tu členem příznakovým, a tedy patří stylu nižšímu, k němuž jej ostatně přiřazuje i diftong /ej/ proti /i:/ vyššího stylu. Přitom /š/ je jasně časově pozdější než původní /s/ a jeho substitucí za /s/ měla být zřejmě zdůrazněna silná emotivnost lidového výrazu. Obdobný příklad změny /sm/- v /šm/- v důvodu expresivního zesílení představují česká slova *šmahem* a *šmouha*, která obě etymologicky souvisí se slovesem *smahnouti* (a od něho odvozeným adjektivem *osmahlý*).⁶ Uvedené tři výrazy poskytují zvláště závažné svědectví pro naši teorii, že změna *s-* v *š-* byla motivována činitelem stylistické diferenciacce. Průkaznost dokladů *šmejkat*, *šmahem* a *šmouha* záleží v tom, že tu emotivní zabarvení počátečního *šm-* nelze vyložit — jako tomu často bývá — působením německých slovních prototypů, jejichž přejímáním vznikaly výrazy české (jako např. *šmakovat*, *šmejd*, *šmelina*, *šmuk* atp.). V našich třech výrazech jde totiž o slovní základy domácí, jejichž původním počátečním fonémem nebylo /š/-, ale /s/-: jeho změna v /š/- byla tedy procesem vskutku domácím, motivovaným stylistickou diferenciací. Na druhé straně ovšem nutno připustit, že počáteční /š/- v takových skupinách získalo svou funkci signálu emotivnosti a příslušnosti k nižšímu stylu hlavně proto, že se hojně vyskytovalo ve výpůjčkách z němčiny, jimž v nové době přísluší hodnoty stylisticky nižší než odpovídajícím výrazům domácím.

V této souvislosti není nezajímavé, že ve spisovné slovenštině slova dané kategorie zachovávají počáteční /št/- a nenahrazují je ani ve vyšším stylu skupinou /st/-. Patrně je tomu tak proto, že slovenská mimolingvistická situace se dost lišila od české (nebyla tu ani tak snaha diferencovat se od němčiny, ježto hlavním zdrojem oizomluví tu zřejmě byla maďarština).

⁵ Jako příklady emotivních výrazů, zpravidla nižšího stylu, uvedme např. *špagát*, *špajs*, *špás*, *špek*, *špina*, *špunt*, onomatopoeické *špítat*, *šplouchat*; dále *škaredý*, *škládlit*, *škrpál*, *škvorně*, *škemrat*, onomatopoeické *škrabat*, *škvíkat*, *škytat*; konečně *štanďlík*, *štempl*, *štěrchat*, *štourat*, *štrachat*, onomatopoeické *štěbetat*, *štěkat* atd.

⁶ Srovn. J. Holub—F. Kopěčný, *Etymologický slovník jazyka českého*, 3. vyd., Praha 1952, s. vv. *smahnouti*, *šmahem* a *šmouha*.

Jak jsme tu už stručně naznačili výše, byl pokles stylistické hodnoty německých výpůjček podmíněn činiteli sociolingvistickými, zvláště puristickými sklony, jež byly v pozadí snah o doplnění českého lexika v době obrozenské.⁷

Správnost našich závěrů potvrzují z druhé strany i případy stylistického „povyšení“ některých českých slov, v kterých bylo za tím účelem původní *šp-* nahrazeno slohově náročnějším *sp-*. Sem patří krom uvedeného již typu *špecialista* > *specialista* také jiné výrazy, jež do češtiny pronikly přes němčinu, nebo přímo německé výpůjčky, j. *šport*, *šporák*, *špiže*, dnes ve vyšším stylu jen *sport*, *sporák* nebo alespoň s dubletou *spiže* vedle staršího *špiže*. Šlo tu zřejmě o proces obdobný tomu, kterým byly ve vývoji češtiny k slovům *prej*, *zejtra* přitvořeny jejich vyšší stylové podoby *prý*, *zítřka*. To se stalo, jak známo, na základě vztahu /i:/ - /ej/, který v českém jazykovém povědomí existoval jako slohová alternace rozlišující vyšší a nižší stylové varianty. Zřejmě v českém povědomí existoval, alespoň u jistých lexikosémantických kategorií, obdobný vztah /sp/ - /šp/ (a patrně i /sk/, /st/, /sm/ - /šk/, /št/, /šm/) jako indikátor podobných slohově fungujících alternací. Nic na tom nemění skutečnost, že někdy byl tento vztah spoluurčován i vnějšími činiteli (např. podobou daného slova v angličtině, j. u výrazu *sport*, nebo v latině, jako u základů slov *specialista*, *studovat*) nebo i sémantickými asociacemi (j. *sporák* - *spořit*); co všechno tyto a podobné případy spojuje, je nepochybně fonologickostylistická variace skupin /s/ + kons : /š/ + kons.

Omezený rozsah určený tomuto příspěvku dovolil dotknout se zde jen nejdůležitějších rysů dané problematiky. Podrobnější průzkum jistě časem objeví i jiné zajímavé její stránky a souvislosti.

RÉSUMÉ

On Phonological Signalling of Czech Emotional Expressions

In sub-standard Czech emotial function is often signalled by word-initial phonemic combinations of the type /š/ + consonant (while the standard stylistic variety of corresponding words is characterized by combinations of the type /s/ + consonant). The present paper shows, among other things, that an increase of the emotional load of some Czech words resulted in changing their *sm-* into *šm-* (as in words like *šmahem*, *šmouha*, *šmejkat*). Conversely, an increase of stress laid on the non-emotional, intellectual content of some Czech words was to lead to the replacement of their *šp-* by *sp-* (as, e.g., in *spiže*, *sporák*, *sport*). All such facts point to the existence, in the linguistic consciousness of Czech speakers, of stylistic variation of the type /s/ + cons. : /š/ + cons., signalling the stylistic differentiation of the standard and substandard styles, respectively.

⁷ Nemáme tu ovšem na mysli radikální purismus nepodložený hlubšími jazykovědnými základy (jehož představitelem byl např. J. V. Pohl), ale purismus umírněný a jazykovědně solidně fundovaný, jak jej představovali J. Jungmann a jeho škola. Tito umírnění puristé při dotváření českého lexika bezděky uplatňovali tu funkci české jazykové normy, na jejíž existenci u nás poprvé upozornil K. Horálek (tzv. funkci struktury funkce, nověji zvanou funkci národní reprezentativní). Srov. k tomu K. Horálek, *La fonction de la „structure des fonctions“ de la langue*, *Recueil Linguistique de Bratislava* 1, 1948, 39—43; též, *Les fonctions de la langue et de la parole*, *Travaux linguistiques de Prague* 1, 1964, 41—46.